

AMARTYA SEN

Kirekesztés és beillesztés

A fenti címmel a szerző 2001. november 12-én adta elő mondanivalóját a „Kirekesztettek beillesztése” c. konferencián, melyet a Dél-Ázsiaiak az Emberi Jogokért nevű szervezet rendezett. E témamegjelölésben a „kirekesztés” meglehetősen új fogalmát kezdték használni a depriváció egy formájának megnevezésére. A fogalom használata azért célszerű, mert a „kirekesztés” hasznos szervezeti koncepciónak bizonyult az utóbbi időkben. A depriváció és az emberi jogok megsértése valóban gyakran kirekesztést jelent az elemi, nélkülözhetetlennek tekintett jogosultságokból, mint amilyen a jogi segítségnyújtás vagy a szólásszabadság. A kirekesztés kategóriája kellőképpen rugalmas, s az értelmezési tartománya megfelelően széles ahhoz, hogy a megfosztottság sokféle, a gazdaság, a politika és a társadalom egészen különböző területein megjelenő típusát ölelje fel.

Szervezetünk, a Dél-Ázsiaiak az Emberi Jogokért jó okkal használja ezt a széles értelmezési tartományú fogalmat, mivel a megfosztottság különböző típusaival foglalkozunk; az állampolgári és politikai jogok megsértésével az egyik oldalon, a gazdasági nélkülözéssel és az egészségügyi gondoskodás valamint az oktatás lehetőségének megtagadásával a másikon. Egyszerre érdeklődünk a politikai, illetve állampolgári és a gazdasági, illetve társadalmi lehetőségekből való kirekesztés iránt. Sok harcot vívtunk a múltban az emberi jogok körének korrekt meghatározásáért. Egyesek szerették volna a listát leszűkíteni a politikai szabadságjogokra és az állampolgári jogokra, míg mások mellett érveltek, hogy ezek helyett inkább a foglalkoztatáshoz, élelemhez, jövedelemhez, oktatáshoz stb. való jogokra kellene koncentrálni. Az olyan nemzetközi konferenciák, mint például az 1993-as bécsi Világkonferencia az Emberi Jogokról, pontosan a jogok köréről folytatott harcok miatt fulladt káoszba. Mind elméleti, mind pedig praktikus okai vannak annak, hogy célszerűbb az ökumenikus szemléletet pártfogolnunk, szemben a megosztottsággal, és a kirekesztés fogalmának széles értelmezési tartománya megfelel az általunk preferált szemléletnek. A kirekesztés nagyon különböző formáinak megannyi meg-

nyilvánulását tapasztalhatjuk Dél-Ázsiában, és székfoglaló előadásomban mellett érvelek, hogy szervezetünknek így vagy úgy az összes deprivációval foglalkoznia kell, melyet társadalmi változáson keresztül orvosolni vagy enyhíteni lehet.

1. Kirekesztés és igazságtalan beillesztés

Mindazonáltal minden fogalmi kényelemnek van ára, és ez alól a kirekesztés fogalma sem kivétel. Megvilágító lehet erre vonatkozóan, ha felhívjuk a figyelmet arra, hogy az igazságtalanság klasszikus fogalmainak némelyike inkább vonatkozik az „igazságtalan beillesztésre” semmint a kirekesztésre. Különösen ez a helyzet a „kizsákmányolás” marxi fogalmával, amely azt jelenti, hogy a munkás kényszerűen beillesztődik egy termelési viszonyba, aminek keretében kevesebbet kap, mint ami megilletné. A megfosztottság valójában igen sok esetben inkább adódik a beillesztés hátrányos minőségéből és a részvétel ellentmondásos feltételeiből, semmint a kirekesztésből. Például ez a helyzet a kényszermunkával, a fél-rabszolgaság feltételei között végzett gyermekmunkával, vagy általánosabban a részvétel mélyen egyenlőtlen feltételeivel, amely esetben nem a kirekesztés, hanem a beillesztés hátrányos természete kerül a fókuszba.

A kirekesztés fogalmának rugalmassága kétségtelenül lehetővé teszi a „kirekesztés” retorikájának olyan alkalmazását, amelybe beleértendő a „hátrányos beillesztés” is. Ily módon a „kirekesztés” kiterjesztett fogalma magába foglalhatja az úgynevezett „kirekesztést az egyenrangú beillesztésből”. A kirekesztés fogalmának alakíthatósága könnyűvé teszi az ilyesféle retorikai kiterjesztést.

Mindazonáltal nem túl jó dolog mindenféle emberi megfosztottságot efféle ad hoc átértelmezéssel belefoglalni a „kirekesztés” fogalmába. Az emberi jogok megsértésének bizonyos formái inkább beleillenek a terminusba, mint mások. Például az igazságszolgáltatás igénybevételenek lehetetlensége, a szólásszabadságtól való megfosztottság vagy az egészségügyi ellátásból, illetve egészségbiztosításból való kizártság természetesen példái a kirekesztésnek, míg a nehéz, alulfizetett fizikai munka vagy a városi levegőszennyezés, illetve a globális felmelegedés következményeinek való kiszolgáltatottság már cseppet sem illik bele a fogalomba. Nem tárgyalhatjuk az emberi jogok mindenféle megsértését ugyanazon kategória keretein belül, ezért, ha témául a „kirekesztettek beillesztését” választjuk, akkor az emberi jogok sérelmének a *kirekesztésen keresztül* megvalósuló formáira kell tennünk a hangsúlyt.

Ez különösen fontos, mivel a „kirekesztés” jó néhány központi jelentőségű formája jóval kevesebb figyelmet kap, mint amennyit megérdemelne, és ennek oka elsősorban az, hogy az „igazságtalan beillesztés” retorikája láthatatlanná teszi a kirekesztés megannyi fájó megjelenését. Például könnyű a nyugati országok bármelyikében (különösen azok egyetemlein) kampányt szervezni az éhbérért végzett, ne-

héz fizikai munkával a fejlődő országokban előállított termékek vásárlása ellen, de jóval nehezebb szervezkedést folytatni azért, hogy ugyanezen országok dolgozói több munkaalkalomhoz és ezzel nagyobb gazdasági beillesztéshez jussanak. Természetesen jó dolog, hogy távoli országok állampolgárai érdeklődnek a más társadalmakban élő emberek munkafeltételei iránt. Ez építő, mivel egyrészt sok esetben az ilyen tiltakozás valóban javít az érintett munkások munkafeltételein, másrészt pedig a világ egyik felének részvétele a tőle nagyon távoli emberek harcában valóban felkelti az érdeklődést ezen emberek nehézségei iránt, és ez kétségtelenül egy igazságosabb világ létrejöttét segíti elő.

De van kedvezőtlen hatása is az igazságtalan beillesztés kérdéseire tett hangsúlynak, amennyiben azzal együtt nem veszik figyelembe a kirekesztés problémáit is. Ha a tiltakozás pusztán csak abban sikeres, hogy hatására bezárják az igen rossz munkakörülményeket biztosító vállalatokat, és emellett semmit nem tesznek az elbocsátott munkások megsegítéséért (végső soron semmilyen további érdeklődést nem mutatnak életük és túlélésük iránt), akkor ezek helyzete az akció következtében rosszabb lesz, mint amilyen korábban, az igazságtalan beillesztéssel jött létre.

A végső következtetés az, hogy figyelemmel kell követnünk az igazságtalanság mindkét válfaját, az igazságtalan kirekesztést éppúgy, mint az igazságtalan beillesztést, és nem szabad összekevernünk ezt a kettőt. Ahogy látjuk, az emberi jogok megsértésének megannyi szélsőséges formája, mint például az alapvető jogoktól való megfosztottság, a kínzás, az ítélet nélküli bebörtönzés, a választójogtól való megfosztottság az egyik oldalon, és az éhezés vagy az egészségügyi ellátás teljes hiánya a másikon, igen jól tárgyalható a „kirekesztés” címszó alatt. Mindazonáltal lehetőséget kell teremtenünk arra, hogy beszéljünk az emberi jogok megsértésének azokról a formáiról (mint amilyen a kényszermunka, az igen rossz munkakörülmények között végzett munka, a gyerekek fél-rabszolgasága, a környezetszennyezés, és így tovább), melyek inkább sorolhatók az igazságtalan beillesztés fogalmába.

2. Kirekesztés és osztályhelyzet

Azt is meg kell jegyeznünk, hogy gyakran figyelemreméltó az átfedés azon csoportok között, melyek elszennvedik emberi jogaik sérelmét, és akik a társadalom valódi alsó osztályát alkotják. Néhány dél-ázsiai gazdag, de a többség nem az. Néhányan jól képzettek, míg mások írástudatlanok. Néhányan könnyen és fényűzően élnek, másokat rettenetes körülmények között dolgoztatnak. Kevesen befolyásosak, a többség kiszolgáltatott. Páran megengedhetik maguknak, hogy jogsérelem esetén ügyvédet fogadjanak, mások nem tehetik meg ugyanezt. A kisebbik hányaddal tisztelettel bántik a rendőrség, másokat úgy kezelnek, mint a szemetet. Ezek a meghatározások különmeműek, de

együtt is hatnak. Valójában a legfigyelemreméltóbb tény, hogy ugyanazok az emberek szegények jövedelem és tulajdon tekintetében, mint akik írástudatlanok, akik szörnyű körülmények között dolgoznak, kiszolgáltatottak, nem jutnak ügyvédi segítséghez, és akiket megrugdos a rendőrség.

Az elválasztó vonal a „tehetősek” és a „nincstelének” között nemcsak egy retorikai klisé vagy egy jól hangzó szlogen, hanem alapvető sajátossága a világnak, melyben élünk. A különböző deprivációk és a kirekesztettségek közötti összefüggés lényeges jellemzője az emberi jogok állapotának Dél-Ázsiában. Most nem akarom tovább tárgyalni ennek az összefüggésnek a következményeit, de megemlíteném, hogy ez lesz a központi témája rövidesen megjelenő tanulmányomnak.¹ Ehelyett most a deprivációnak egy olyan formájával szeretnék behatóbban foglalkozni, amely relatíve eddig kis figyelmet keltett, de amelynek nagy hatása van, és ez a hatás keresztülszeli az osztályhatárokat. Ez ugyanakkor egyszerre jelent igazságtalan beillesztést és megfosztó kirekesztést.

3. Identitás és identifikáció

Arra a komplex és nagyhatású problémára gondolok, hogy szabadságunkban áll-e megválasztani, miképp tekintünk magunkra, hovatartozásunkra, társulásainkra, identitásunkra. Ez olyan terület, ahol a megfosztottság általában nem öl (bár néha előfordulhat az is, ahogyan később majd kitérek erre), de amely gyengítheti hangunkat, függetlenségünket, lehetőségeinket arra, hogy egy ország vagy a világ politikai értelemben vett polgáraiként cselekedjünk.

Különösen égető kérdéssé vált ez a jelen politikai krízis és konfrontáció kontextusában, aminek szövevényessége még világosabbá vált szeptember 11-e óta, bár a probléma gyökerei messze a múltba nyúlnak. Az a jog, hogy megválaszthassuk saját identitásunkat, felszínesen oly elvont eszmének tűnhet, hogy kísértést érezhetünk azt gondolni: az ilyen elméleti kérdések taglalásával rabolom az idejét az itt megjelent gyakorlati emberek gyülekezetének. De az elméleti kirekesztésnek bizony lehetnek nagyon is mélyreható hatásai arra a módra, ahogy egymást szemléljük. Egy egyszerű példával élve, ha úgy tekintünk a szeptember 11-i katasztrófára, mint amelyet olyan emberek hajtottak végre, akiknek afgánok adtak támogatást és menedéket, akkor Afganisztán minden lakosát ugyanabba a leíró kategóriába soroljuk be, és ez igen jelentős szerepet játszhat abban, hogy szokványos érzékenységgel rendelkező normális emberi lényekként – legyünk akár amerikaiak vagy európaiak, sőt dél-ázsiaiak – elfogadhatónak tartjuk, ha az így meghatározott csoport némely ártatlan tagja meghal olyan katonai akciók következtében, melyek természetesen következnek a tényből, hogy Afganisztánban állomásozó bűnözők ártatlan

¹ „Class in India” (Osztályok Indiában), Nehru Lecture, Új-Delhi, 2001. november 13.

amerikaiakat gyilkoltak meg. Természetesen az ártatlan afgánok semmiképpen sem tekinthetők katonai célpontnak, csak éppen „járulékos” áldozatoknak, akiknek életét nem lehet megkímélni, amennyiben Osama bin Ladent élve vagy halva el kell fogni, és az általa szervezett terrorizmust ki kell irtani. Az afgánok tömegeinek tulajdonított identitásnak természetesen semmiféle katonai értéke sincs, de a közvéleménynek a brutális következményekkel járó katonai akciókkal kapcsolatos elfogadó vagy engedékeny magatartásának igenis lehetnek messzemenő következményei.

Az afgán példának vannak más elágazásai, melyeket nem veszíthetünk szem elől, és ezeknek a Pakisztánban végbement belső változásokhoz való viszonya külön kiemelését érdemel. Világosan látom, hogy nem szabad túlzottan leegyszerűsíteniük e bonyolult kérdést, most mégis illusztrációként használom Afganisztán esetét, mert – bár csak nagy vonalakban – egy általános problémát tükröz, melynek alapvető jelentősége van a jelen világ konfliktusainak és a különböző csoportok által világszerte elkövetett brutális akcióknak a megértésében.

Ez Dél-Ázsiában különös jelentőséggel bír manapság épp úgy, mint ahogyan jelentőséggel bírt az elmúlt évszázadokban. Sokan közülünk elég öregek ahhoz, hogy elevenen emlékezzenek a véres 1940-es évekre, amikor a szeparatista mozgalmak következtében oly gyorsan alakultak ki az identitás-elkülönülések, hogy régi barátok egyik pillanatról a másikra váltak új ellenségekké, gyilkosok pedig igaznak vélt barátokká. Az ezt követő mézárulás, melyet nem szorított korlátok közé sem az értelmes humanitás, sem a reflektív választás, közvetlen összefüggésben volt ezzel az új identitással.

Hasonló öldöklés történik manapság vagy történt a közelmúltban Ruandában, Kongóban, Boszniában, Koszovóban és máshol az újonnan létrejött identitások következményeképp. Egyetlen választóvonal drámai túlhangsúlyozása – például a hutuk és tutszik között („Mi hutuk mindig is gyűlöltük a tutszikat”) –, mintha az elsődleges volna minden más megosztottsággal szemben (mint amilyen az osztályhovatartozás, a foglalkozási megosztás vagy a lakóhely eltérése), a sokféle választóvonal közül egyet háborús frontvonallá változtathat. Az át nem gondolt identitásformálódás ölhet, mint a pestis.

2 Ezt a kérdést már tárgyaltam két tanulmányomban: *Reason before Identity* (Értelem az identitás előtt). Oxford University Press, Oxford és Delhi, 1999. és *The Smallness Thrust upon Us* (A ránk kényszerített kicsinység). *The Little Magazine*, 2001.

3 Lásd: Shaharyar M. Khan: *The Shallow Graves of Rwanda* (Ruanda temetetlen sírjai). I. B. Tauris, New York, 2000.

4 Ezt részletesen tárgyaltam másik tanulmányomban: *Other People* (Más emberek). In: *Annual Lectures of the British Academy*, 2000.

4. Civilizációk és összeütközés

Az emberi jogokkal hivatásszerűen foglalkozókként nagyobb figyelmet kell fordítanunk arra a módra, ahogyan a túlhangsúlyozott és minden mással szemben elsődlegesnek tételezett identitások az emberekre rákényszerítődnek. Jó kiindulási pontnak tűnik, ha megnézzük azt a kiemelkedő hatást, amelyet Samuel Huntingtonnak a civilizációk összeütközéséről szóló elmélete⁵ gyakorolt a mai gondolkodásra. Sokféleképpen osztályozhatunk, mert az elkülönüléseknek sokféle, egymással vetélkedő rendszere van, és ezek mindegyike messzeemenő hatással van az életünkre. Ilyenek a nemzetiség, a lokalitás, az osztályok, a foglalkozások, a nyelvek, a politikai álláspontok stb. stb. Bár a vallási kategóriák igen nagy figyelmet kaptak az elmúlt években, nem gondolhatjuk, hogy ezek érvénytelenítenék a többi elkülönülést, és még kevésbé feltételezhetjük, hogy ez lenne az egyetlen releváns szempont, melynek alapján a világ népei osztályozhatók.⁶ Ennek ellenére a legutóbbi időkben oly sokszor és nagy hatással idézett civilizációs osztályozás alapvetően követi a vallási megoszlást. Samuel Huntington szembeállítja a nyugati civilizációt az „iszlám civilizációval”, a „hindu civilizációval”, a „buddhista civilizációval”, és így tovább, és miközben rendszerébe hibrid kategóriákat is beilleszt (mint például a „kínai” vagy „japán” civilizáció), a vallások közötti feltételezett konfrontációt beépíti az egyetlen domináns és felerősített elkülönülésre alapozott víziójának építményébe. Az osztályozási prioritás, melynek értelmében a világ népei az „iszlám világhoz”, a „keresztény világhoz”, a „hindu világhoz”, a „buddhista világhoz” stb. tartozónak minősülnek, végső soron azt eredményezi, hogy ezek a népek rigid kategóriák egy sajátos megosztó-készletébe sorolódnak be, miközben minden más megosztottság (mondjuk a szegények és gazdagok, a különböző osztályok és foglalkozási csoportok, a politikai csoportosulások, nemzetiségek és lokalitások, nyelvek és így tovább közöttiek) e sajátos szemlélettel háttérbe szorul az egy kiemelt különbséggel szemben.

A civilizációk közötti összeütközés elméletének alapvető gyengesége abban rejlik, hogy a világ népeit *egyetlen* – feltételezésük szerint uralkodó – osztályozási rendszerbe sorolja. E gyengeség tehát már jóval azelőtt kezdődik, hogy eljutnánk ahhoz a ponthoz, melyen megkérdezzük: valóban össze kell-e a civilizációknak *ütközniük* – amely kérdés konceptuálisan elkerülhetetlen következménye magának a kategorizációnak. Ezek után teljesen mindegy, hogy milyen választ adunk erre a kérdésre („Öszeütköznek a civilizációk?”), mert már maga a kérdés is abból következik, hogy belekényszerültünk a világ népeiről való gondolkodás korlátolt, önkényes és megtévesztő mód-

⁵ Samuel P. Huntington: *The Clash of Civilization and the Making of the World Order*. Simon and Schuster, New York, 1996. Magyarul: Huntington, Samuel P.: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Bp., 2002, Európa Kiadó.

⁶ Lásd: *Reason before Identity*. Oxford University Press, Oxford, 1999.

jába. És ennek a gondolkodásnak az ereje nemcsak azokat ejti csapdába, akik e tézis támogatói (az iszlám fundamentalistáktól a nyugati szupremáció híveiig), hanem azokat is, akik szeretnék ezt vitatni, de belékényszerülnek abba, hogy ezen a kategóriarendszeren belül igyekezzenek válaszolni.

Amikor az „iszlám világról”, a „hindu világról” vagy a „keresztény világról” beszélünk, máris egydimenzióssá redukáltuk az embereket. A Huntington-tézisek megannyi bírálója (például akik azt mondják, hogy „a Nyugat nem harcol a iszlám világ ellen, és nem is ütközik azzal össze”) már a vitába szállással rákényszerül a szűk kategorizáció elfogadására. Amikor például Tony Blair brit miniszterelnök elmondja a saját véleményét az „iszlám világról” – olyan tárgyról, amelynek úgy tűnik az utóbbi időkben szakértőjévé vált –, már a véleménynyilvánítással elfogadja a világ népeinek egydimenziós szemléletét. Tehát a világ népeinek civilizációs dobozokba sorolásának ugyanazt a nyomorúságos vízióját vallják azok, akik a népek közötti barátságról prédikálnak, mint azok, akik az összeütközést jósolják.

Az egyoldalú kategorizációnak ez a víziója egyszerre jelent súlyos episztemológiai hibát és óriási etikai és politikai veszélyt, ami messzenő következményekkel jár az emberi jogokért vívott harcra. Az emberek igen különböző módon szemlélik önmagukat. Egy bangladesi muszlim nemcsak muszlim, hanem bengáli és bangladesi is, nem is említve más identitásait, melyek őt osztályához, neméhez, foglalkozásához, politikai nézeteihez, ízléséhez stb. kötik. Egy nepáli hindu nem csupán hindu, hanem vannak olyan etnikai és politikai jellemzői, melyek saját érvényességgel bírnak, más identitásokkal együtt (valójában több száz ilyen van), melyek azzá teszik, aki.

A kizsákmányoló földbirtokosokkal harcoló földnélküli bérmunkásoknak vannak olyan közös jellemzőik, melyek azonosak, bármely valláshoz vagy nemzetiséghez tartozzanak is. Ez sem lehet az egyetlen identitásuk, csak egy a sok közül, még ha időnként ez is jelenti a domináns önmeghatározásukat. A szegénység szintén lehet a szolidaritásnak olyan forrása, mely felülemelkedik más elválasztó vonalakon. Azzal, hogy mondjuk az úgynevezett „antiglobalizációs” mozgalmak (melyek történetesen egyikét jelentik a világ legglobalizáltabb mozgalmainak) rámutatnak a megosztottság egy sajátos formájára, megpróbálják egyesíteni a világgazdaság „alkutyáit”, átnyúlva a megosztottság vallási, nemzeti vagy „civilizációs” vonalain. A rigid elkülönülés és ennek romboló következményei ellen egyetlen módon vehetjük fel a harcot, ha rámutatunk a lehetséges osztályozási kategóriák sokaságára.

A konfliktus gyökere tehát abban a – gyakrabban implicit, mint világosan kimondott – feltételezésben rejlik, hogy a világ népei kategorizálhatók az elkülönülések néhány egyszempontú és átfogó rendszerének segítségével. Ez az egyoldalúan megosztó szemlélet nemcsak annak a mára már némiképp (nem minden ok nélkül) nevetségessé vált szemléletnek az ellentéte, mely szerint „mi mindannyian nagyjából egyformák vagyunk”, hanem annak a kevésbé tárgyalt, de ésszerűbb magyarázatnak tűnő elgondolásnak is, hogy *különböző módon va-*

gyunk különbözőek. Valójában én amellet érvelnék, hogy a jelen világ harmóniájának reménye az identitásoknak egymást átszelő és az egydimenziós, éles megosztottság ellen működő sokféleségében rejlik. Közös humanitásunkat éri brutális támadás, amikor a konfrontációt egyesítik az osztályozás egyetlen, feltételezetten domináns rendszerébe; ez sokkal megosztóbb, mint a sokféle és elkülönítő kategorizációk univerzuma, amely formálja azt a világot, melyben élünk. A sokféle különbség nagy egységesítő lehet, míg az áthidalhatatlan megosztottság egy szempontú rendszere sosem lehet az.

5. Civilizációs tudatlanság

A világ népeinek egyszempontú megoszlására koncentrálna a „civilizációk összeütközésének” hívei több sarokpontot átvágnak. Például Indiát „hindu civilizációként” leírva Huntington tétele a „civilizációk összeütközéséről” elfedi azt a tényt, hogy Indiában több muszlim él (kb. 125 millió, több mint Nagy-Britannia és Franciaország népessége együttesen), mint a világ bármely más országában, leszámítva Indonéziát és Pakisztánt. Indiát vagy besoroljuk az úgynevezett „muszlim világba”, vagy sem, de tény, hogy határai között majdnem annyi muzulmán él, mint Pakisztánban, és sokkal több, mint az úgynevezett „muszlim világ” legtöbb országában. Az is elképzelhetetlen, hogy anélkül gondolkodjunk az „indiai civilizációról”, hogy közben nem vesszük figyelembe azt a nagy szerepet, melyet a muzulmánok India történetében játszottak. Hiábavaló lenne megérteni az indiai művészetet, irodalmat, zenét vagy konyhaművészetet anélkül, hogy számot vetnénk a vallási közösségek határain áthatoló kölcsönhatással.

A civilizációk osztályozóinak (India történetének hivatalos újrairóival együtt) be kell látniuk, hogy India nemcsak „hindu civilizáció”. Valójában még a szekularizmus mai jellegzetességeinek is, melyekre honfitársaim jó része (szerintem helyesen) igen büszke, erős előzményei vannak India történetében két nagy uralkodó, a buddhista Ashoka és a muzulmán Akbar nyilatkozataiban.

Megéri tán időzni egy percet Akbarnál, három olyan oknál fogva, melyek kapcsolatban vannak Huntington osztályozási stratégiájával. Az első megfontolás arra vonatkozik, hogy Huntington kiemelkedő szerepet tulajdonít a nyugati civilizációnak az egyéni szabadság és tolerancia támogatásában („A Nyugat már Nyugat volt, még mielőtt modern lett volna” – ahogy Huntington írja), érdemes ezzel kapcsolatban megjegyeznünk, hogy ugyanabban az időben (az 1590-es években), amikor Akbar a vallási türelemről szóló rendeletét kidolgozta (mely szerint például senki sem „avatkozhat be mások vallásgyakorlatába, és mindenki követheti azt a vallást, amely neki tetszik”)⁷, az inkvizíció még nagyban működött, és Giordano Brunót eretnekségért

⁷ Akbar: the Great Mogul. Clarendon Press, Oxford, 1917.

megégették Rómában a Campo dei Fiorin (1600-ban). A Nyugat jelenlegi arca talán megragadó, de ez nem mindig volt így.

Másodszor, Akbar muzulmán maradt, bár különösen rendhagyó politikai, társadalmi, sőt vallási nézetekkel, melyek között különös jelentőséget adott „a józan ész követésének”, szemben a „tradícióra való hagyatkozással”.⁸ Ha a „muszlim” egy homogén entitás különböző politikai, társadalmi és doktrinális elképzelések nélkül, akkor Akbar nem illik bele abba a dobozba, amelybe beletartozik az összes többi muzulmán. Ezzel összefüggésben érdemes felidézni, hogy bár Akbar politikai szekularizmusának és vallási heterodoxiájának voltak támogatói és ellenfelei a mértékadó muszlim csoportok között, mind Delhiben, mind Agrában, amikor 1605-ben meghalt, Abdul Haq iszlám teológus, aki éles kritikával illette Akbar elképzeléseinek és rendelkezéseinek jórészét, arra a következtetésre jutott, hogy „újításai” ellenére Akbar jó muzulmán maradt.⁹ Ez egyáltalában nem csodálható, ha nem tekintjük a vallást egy személy mindenek feletti azonosítójának, de nyilvánvalóan meglepheti azokat a mai kommentátorokat, akik egyetlen dimenziót emelnek mindenek fölé, legyen szó akár fundamentalistákról, akár anti-fundamentalistákról.

A harmadik kérdés a történelem egy merőben esetleges pontját érinti. Amikor Akbar ökumenikus tanácskozásokat rendezett Agrában, azokra meghívott nemcsak különböző iskolákhoz tartozó hindu és muzulmán hitmagyarázókat, hanem keresztényeket, zsidókat, párszikat, jainistákat, sőt Abul Fazl (Akbar intellektuális szövetségese) szerint még a „Charvaka” híveit is – az ateista gondolkodás egyik indiai iskolájának képviselőit, amely meglehetősen elterjedt volt a 6. században. Még ha nem is vesszük figyelembe a muszlimok óriási szerepét Indiában, elég nehéz összeegyeztetni ezt a csodálatra méltó sokféleséget Huntington elképzelésével, mely szerint India monokulturális és egyvallású „hindu civilizációnak” lenne tekintendő...

6. Szabadság, jogok és kötelességek

Huntington civilizációs tudatlansága nem lenne komoly probléma, ha civilizációs kategóriáinak elemzése nem tett volna szert egyedülállóan domináns és ellentmondást nem tűrő helyre a világ népeinek osztályozásában. Itt található a központi probléma. Az alapvető kérdés szerintem annak szükségessége, hogy tudatosítsuk identitásunk plurális természetét, és azt a tényt is, hogy mint felelős emberi lényeknek, döntenünk kell („a józan ész segítségével” – ahogy Akbar mondaná), és nemcsak pusztán felfedezést tennünk abban, hogy különböző társulásaink és hovatartozásaink közül melyiknek adunk elsőbbséget.

⁸ Több kiváló, Akbar elképzeléseit és politikáját, valamint az őt a heterodox állásponthez vezető intellektuális hatásokat elemző esszé olvasható a következő műben: Irfan Habib (szerk.): *Akbar and His India*. Oxford University Press, Delhi és New York, 1997.

⁹ Lásd: Iqtidar Alam Khan: *Akbar's Personality Traits and World Outlook: A Critical Reappraisal*. In: Irfan Habib: *id. mű*, 78. o.

Ezzel ellentétben az elkerülhetetlen „összeütközés” elméletalkotói gyakorlatilag erőteljesen igyekeznek tagadni, vagy elhallgatják a különböző elveken nyugvó osztályozás fontosságát, s ezzel összefüggésben nem szólnak arról, hogy mindannyiunknak vállalnunk kell a döntési felelősséget saját prioritásaink megválasztásáért.

Vallási vagy civilizációs identitásunk esetleg nagyon fontos, de csak egy a sokféle csoporttagság közül. A kérdés nem az, hogy az iszlám (vagy a hinduizmus, vagy a kereszténység) békeszerető vallás-e vagy háborúskodó (amivel Tony Blair kezdte a kérdés tárgyalását). Inkább azt kell kérdeznünk, hogy egy hívő muzulmán (vagy egy hindu vagy egy keresztény) miképp kombinálja vallásos hitét vagy gyakorlatát más elkötelezettségeivel és értékeivel, valamint személyes identitásának egyéb jellemzőivel. Önmagában ijesztő hiba úgy tekinteni a vallásos – vagy Huntington kifejezésével „civilizációs” – elkötelezettségre, mint ami egy mindent elnyelő azonosulás. Minden vallás elkötelezett hívei között voltak adáz harcosok és a béke nagy barátai, és ahelyett, hogy azt kérdeznénk, melyikük az igazhívő és melyikük a tettető, el kell fogadnunk, hogy a vallásos hit önmagában nem határozza meg minden döntésünket, amit az életben hozunk, ideértve a politikai és társadalmi prioritásainkra vonatkozó döntéseinket, melyek összefüggésben vannak a viselkedésünkkel és tetteinkkel kapcsolatos kérdésekkel. Mind a béke és tolerancia hívei, mind a harc és türelmetlenség bajnokai tartozhatnak ugyanahhoz a valláshoz, és a maguk módján lehetnek igazhívők, mindenféle ellentmondás nélkül. A vallási önazonosság területe nem uralja életértésünk és valahová tartozásunk összes aspektusát.

Miközben nem ez a megfelelő alkalom a téma tárgyalására, meg kell jegyezmem, hogy mindez összefügg a gyermekek vallási iskolákban való oktatásának közpolitikai kérdésével. A vallási iskolába járatás kötelezettsége annak érdekében, hogy „a gyermekek ismerjék meg saját kultúrájukat” időnként az oktatási lehetőségek súlyos korlátozásával jár, ami nem segíti a gyermekeket abban, hogy később informált döntéseket hozzanak életük fontos kérdéseiben. Az oktatásnak nemcsak az a célja, hogy a gyermekek a világ különböző kultúráit megismerjék (azon kívül, amelyhez családjuk így vagy úgy tartozik), hanem segíti is őket az érvelés elsajátításában és szabadságuk gyakorlásában, későbbi életükben. Valami nagyon fontos vész el, ha a választások kapuit bezárják a gyermekek előtt, azon félrevezető hit szerint, mely szerint a tradíció szükségtelenné teszi a választást (ahogyan azt a kommentátorok némelyike tévesen állítja).¹⁰

Azt gondolhatnák, hogy a pakisztáni vagy az indiai iskolákról és iskolapolitikáról beszélek, de ez éppúgy érvényes Nagy-Britanniára is. Az új, több nemzetiségű Nagy-Britanniában ez a helyzet az identitások összezavarásával, annak az implicit meggyőződésnek az érvényesítésével, hogy az embernek nincsen választási lehetősége a saját identitásával kapcsolatban, és hogy semmi különösebb kivétnivaló

¹⁰ „Other People” című tanulmányomban tárgyaltam ezt a kérdést (a könyvészeti adatokat lásd 4. lábjegyzet).

sincs abban, ha a gyermekeknek nincsen választási lehetőségük az egyházakhoz (muzulmán vagy hindu vagy keresztény egyházhoz) kötődő iskolák vonatkozásában. Az emberi jog, amely elvész ebben az esetben, természetesen a gyermekek joga a sokféle szemléletet felölelő oktatáshoz, ami lehetővé tenné számukra a választást, ahelyett, hogy csak követnék a kulturális tradíciókat.

7. Záró megjegyzések

Pierre Bourdieu – eltérő kontextusban, de a jelen érvelés szempontjából is érvényesen – arról beszélt, hogy egy hivatalos osztályozás teremthet olyan kategóriákat, melyek egyébként nem léteznének, és melyek meghatározhatják a társadalmi azonosulásokat. Ahogy megállapítja, a társadalmi szempontból megosztó kategorizáció végül „létrehozhat olyan különbségeket, melyek egyébként nem voltak”, és „a társadalmi mágia átformálhatja az embereket pusztán azzal, hogy azt mondja nekik, ok különböznek”. Valójában „a társadalmi világ azzal teremt különbözőségeket, hogy egyszerűen megformálja őket.”¹¹ Amikor ez a probléma párosul azzal, hogy egy kivételével – legyen az a civilizáció, a vallás vagy valami más – minden kategória elvész, súlyosan megsérül az az emberi jogunk, hogy megválasszunk, milyen módon nézünk magunkra. Belekényszerítenek minket egy kategóriába, és minden más kategóriát egyszerűen megsemmisítenek (és vele sokunkat).

A „civilizációk összecsapása” szemlélettel a fő probléma nem a kritikátlan feltételezésben rejlik, hogy ilyen összecsapásoknak kell lenniük (ami egy járulékos kérdés). Ez inkább abban rejlik, hogy az elmélet a világ népeit alapvetően és mélyen megosztottnak tételezi különböző civilizációk szerint (nem számít, hogy ezek összecsapnak-e vagy sem). A végletesen leegyszerűsítő kategorizáció teljességgel félrevezető magyarázatot ad a világ népeiről és a közöttük lévő különböző kapcsolatokról, és emellett a különbségek egy sajátos típusának túlhangsúlyozásával eleve elrendelt helyeket jelöl ki az emberek számára, miközben más kategóriákat kihagy a számításból. Nem meglepő ezek után, hogy a fundamentalisták – muszlimok vagy hinduk vagy nyugati szupremacionisták – nagyon szeretik ezt a világnézetet. De ennek a korlátolt és zavaros gondolkodásnak megvan az az ereje, hogy még azokat is csapdába ejti, akiket ösztöneik egyébként az emberi lényeknek ezzel a redukcionista szemléletével teljességgel ellentétes irányba vinnék. Háborúkat vívnak ennek nevében, és az emberi azonosulásokat is alárendelik a domináns klasszifikáció nyers hatalmának.

Csak úgy tudjuk magunkat megvédeni, ha kinyilvánítjuk: jogunk van meghatározni, hogy sokféle egyesülésünk, tagságunk és identitásunk közül melyiket fogjuk előnyben részesíteni. Meg kell határoz-

11 Pierre Bourdieu: *Sociology in Question*. Sage, London, 1993, 160–161. o.

TANULMÁNYOK

nunk, hogy melyiknek milyen jelentőséget tulajdonítunk, ha egyáltalán tulajdonítunk. Vallási meggyőződésünk vagy azonosságunk, akár választottuk, akár örököltük, nem határozhatja meg egész életünket és minden reflektív döntésünket. Amikor van választás, akkor annak létét tagadni nem pusztán tudományos tévedés, hanem egyúttal egy alapvető emberi jog tagadása is, ami ugyanakkor etikai vétséghez vezet, hiszen tagadja azt a felelősséget, amely a választási szabadságunk gyakorlásából fakad.

Csak a vallási osztályozásra koncentrálni nemcsak az embereket irányító más lényeges elkötelezettségek és eszmék elhanyagolását jelenti, hanem hatásában kisebbiti más prioritások jelentőségét, miközben mesterségesen felerősíti a vallási tekintély hangját. A muzulmán papság vagy a vallási hatóságok ezek után úgy kezelődnek, mintha hivatalból ők volnának az úgynevezett „iszlám világ” szószólói, még ha igen sok muzulmán mélységesen nem ért is egyet azzal, amit egyik vagy másik egyházi személy állít. Ugyanezt mondhatjuk a hindu vagy a keresztény vallási vezetőkről, akiket szintén a „nyájuk” szószólóinak tekintenek. Az egyszempontú osztályozás nemcsak hogy feltételes különbségeket változtat szigorúan rugalmatlan korlátokká, hanem ugyanakkor parancsoló hangot kölcsönöz ezen kategóriák „hivatalos” figuráinak, míg másokat elnémít. Intellektuális világossággal és politikai eltökéltséggel kell harcolnunk azért az emberi jogért, amelyet ily módon megtagadnak tőlünk. Nagyon kevés dolog ennyire fontos a mai világban – és nem kevésbé Dél-Ázsiában.

Fordította: Kozma Judit